

1 Het landschap onderzocht

Marc Antrop (UGent), Veerle Van Eetvelde (UGent)

De brede verscheidenheid van het landschapsonderzoek heeft zijn wortels in de meerduidige betekenis van het begrip landschap. Sommige onderzoeksdomeinen zijn eeuwenoud en zowel gefundeerd in de wetenschap als in de praxis. De versnelde ontwikkelingen in onze maatschappij plaatsen het landschap in een nieuwe context waarvoor nieuwe onderzoeksbenaderingen nodig zijn.

Wat is landschap?

Landschap is de (hoofdzakelijk visuele) verschijningsvorm van onze leefomgeving. Het is het resultaat van de continue wisselwerking tussen menselijke activiteiten en/of ecologische processen en natuurlijke gesteldheid. De mens maakt het landschap in functie van zijn levensbehoeften die bepaald worden door zijn levenswijze en technologisch kunnen, en in functie van de eigenschappen van het gebied waar hij leeft. Vandaar dat er veel verschillende landschappen zijn en dat de diversiteit ervan sterk identiteitsbepalend is. Vandaar ook dat het landschap betekenis krijgt als een gemeenschappelijk, cultureel erfgoed. Landschappen ontwikkelen zich en veranderen met de cultuur.

Het woord 'landschap' verschijnt voor het eerst in de Nederlandse taal, meer bepaald in de 13de eeuw. Het heeft oorspronkelijk de betekenis van 'een ingericht en beheerd land'. Analoge betekenissen vinden we vandaag nog in polderschap en waterschap. Het ingerichte land draagt ook de stempel van zijn makers en krijgt daardoor een herkenbare identiteit. Zo kreeg het begrip landschap niet alleen een territoriale betekenis, maar terzelfder tijd ook van een beeld. Deze meervoudige betekenissen bestaan ook nog in het huidige Nederlands en maken dat het begrip landschap dikwijls in overdrachtelijke zin wordt gebruikt (politiek/medialandschap) of gepreciseerd wordt met adjectieven (ruraal landschap,...).

De steeds toenemende snelheid en schaal van de veranderingen in onze maatschappij maken dat landschappen hun eerder stabiel karakter van weleer verloren hebben. Hun streekeigen karakter verdwijnt geleidelijk en heel wat elementen met een erfgoedwaarde dreigen verloren te gaan. En dingen die bedreigd worden, trekken de aandacht. Zo is de aandacht voor het landschap de laatste tien jaren sterk toegenomen. Dat blijkt uit het groeiende aantal publicaties, de toegenomen media-aandacht en allerhande initiatieven waarbij het landschap centraal komt te staan. Landschap is op die manier als thema op de politieke agenda terechtgekomen en het landschapsonderzoek heeft een nieuwe impuls gekregen.

Het landschap als erfgoed

Wanneer het landschap wordt gezien als een gemeenschappelijk erfgoed, met ecologische en culturele waarden, dan is die vernieuwde aandacht voor het landschap vandaag terecht aan de orde. Opeenvolgende internationale initiatieven hebben hier in belangrijke mate toe bijgedragen. Zo was er in 1992 de uitbreiding van het Werelderfgoedverdrag van de [UNESCO](#) waarbij cultuurlandschappen als een nieuwe categorie werden opgenomen. In 1995 verscheen op initiatief van het Europese Milieuagentschap (EEA) [1](#) het [eerste evaluatierapport van het milieu op](#)

[Europees vlak](#). Dit eerste milieuraapport bevat ook een hoofdstuk gewijd aan het landschap.

De twee essentiële elementen zijn (1) de landschappelijke diversiteit als een identiteitbepalend element van de Europese culturele verscheidenheid, en (2) de sterke en versnelde degradatie van deze verscheidenheid. In dit hoofdstuk worden in de eerste plaats rurale en natuurlijke landschappen bedoeld; een apart hoofdstuk over het stedelijke milieu, verwijst weinig of niet naar culturele, historische en landschappelijke aspecten. Dit rapport was een belangrijke stimulans voor een grotere politieke aandacht voor de milieuvraagstukken binnen Europa en heeft bijgedragen tot een grotere interesse voor wat er met de landschappen aan de gang was. Sinds 1995 nam het aantal initiatieven met betrekking tot de studie van het landschap sterk toe evenals de evaluatie en waardering ervan. Opvallend is echter dat in de daaropvolgende evaluaties van de EEA geen apart hoofdstuk gewijd aan het landschap werd opgenomen.

Het meest recente initiatief is het Europese landschapsverdrag van de Raad van Europa dat in 2000 ter ondertekening aan de lidstaten werd voorgelegd en op 1 maart 2003 van kracht werd. Het uitgangspunt van deze conventie is dat het landschap tot het gemeenschappelijke onroerende erfgoed behoort waarop iedere burger recht heeft.

Onder erfgoed verstaat men alles uit het verleden dat waardevol wordt geacht om voor het nageslacht bewaard te blijven. Men onderscheidt het materiële en immateriële erfgoed. Het materiële erfgoed wordt verder onderverdeeld in het roerend en onroerend erfgoed. Gebouwen, constructies en landschap behoren tot het onroerend erfgoed. Meubilair, kunstvoorwerpen als beelden en schilderijen behoren tot het roerend erfgoed. Tot het immateriële erfgoed rekent men gewoonten, tradities en manifestaties die kenmerkend voor een cultuur van een volk zijn. Zo werd het carnaval van Binche opgenomen als immaterieel erfgoed op de lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO. Iets erkennen als erfgoed gebeurt dus door een maatschappelijke consensus en een waardeoordeel. Dit is tijds- en plaatsgebonden. Elementen die in het verleden als erfgoed erkend werden volgens waarden en normen van toen, zullen vandaag misschien bizar overkomen. Op dezelfde manier is het vandaag moeilijk om de potentiële erfgoedwaarden van nieuwe elementen en nieuwe landschappen in te schatten.

Een algemeen probleem dat zich stelt met betrekking tot het behoud en beheer van het erfgoed, is het dynamisch karakter van het landschap. Een landschap wordt niet vernietigd, maar verandert in een nieuw landschap. Dit betekent niet alleen dat erfgoedelementen in een nieuwe context komen te staan, maar ook dat hun erfgoedwaarden zullen veranderen.

Verschillende categorieën van waarden worden aan het landschap toegeschreven en sommige hebben een wettelijke bepaling gekregen (zie verder).

Het landschap bezit een informatiewaarde aangezien het elementen en structuren bevat van vroegere, verdwenen en vergeten praktijken waarmee de mens met zijn leefruimte omging en hoe hij die organiseerde. Verdwenen praktijken van landbeheer blijken trouwens ecologisch bijzonder gefundeerd te zijn zodat daar vandaag nog iets uit kan geleerd worden. De informatiewaarde van het landschap is breed en omvat natuurwetenschappelijke, ecologische, archeologische, historische, sociale en culturele aspecten. Heel wat landschappelijke elementen en structuren zijn plaatsgebonden, zoals bijv. het landgebruik, dat aangepast is aan

de hellingsgraad en de bodemgesteldheid. Deze verticale relaties tonen ook het belang van het geopatrimonium.

Dikwijls krijgen sommige elementen ook een symboolwaarde die verwijst naar meer existentiële en religieuze aspecten. De kennis die uit de informatiewaarde voortspuit, wordt gekoppeld aan de directe waarneming van het landschap, waarbij in belangrijke mate de esthetische waarde ervan een rol speelt. Samen bepalen ze de belevingswaarde van het landschap.

Landschap als beleving

Landschap is hoofdzakelijk een visueel verschijnsel dat voor iedereen open staat. De perceptuele eigenschappen houden dikwijls ook een esthetische appreciatie (of afkeuring) in en bepalen sterk de belevingswaarde. Het landschap als bron van esthetische beleving komt het best tot uiting in recreatie en toerisme. Materieel uit zich dit in het aanduiden van 'groene' toeristische routes en mooie (panoramische) uitzichtpunten. De keuzes worden dikwijls gestandaardiseerd tot enkele geprivilegieerde plaatsen en zijn vastgelegd op prentkaarten en gemarkeerd op toeristische kaarten. In die zin geeft een landschap ook een economische meerwaarde aan een plaats of gebied. Omgekeerd kan dit leiden tot een degradatie van zo'n uitgekozen site door allerhande secundaire ontwikkelingen.

Landschap als actieveld

Landschappen vormen de scène of het decor voor menselijke activiteiten, in zoverre dat bepaalde landschappen zelfs geclaimd worden voor bepaalde activiteiten en maatschappelijke sectoren. Het agrarische landschap kan gezien worden als het domein van de landbouwer, bossen zijn voor houtproductie, natuur en recreatie. Het stedelijke en landelijke gebied zijn duidelijk twee verschillende actiedomeinen. Dit geldt voor alle actievelden: militaire strategieën worden aan het landschap aangepast en verschillende sporten vereisen een specifiek landschap. De 'spelregels' voor de activiteiten verschillen dikwijls van gebied tot gebied en landschappen worden steeds meer voor specifieke dominante functies ingericht en beheerd. Een dergelijk eenduidige zonering van het landschap is in een dichtbevolkte, sterk verstedelijkte en zeer dynamische ruimte, moeilijk te handhaven. Steeds meer krijgt het landschap een multifunctionele betekenis. Dit geldt in het bijzonder voor de landschappen die tot de Open Ruimte gerekend worden. Verschillende activiteiten moeten mogelijk zijn in eenzelfde ruimte en verweving van functies is noodzakelijk.

Landschap als integrerend concept

Doordat het landschap de verschijningsvorm is van zeer diverse verschijnselen waaruit het is opgebouwd en het zich ontwikkelt onder zeer verschillende processen, vormt het een synthese en tegelijk een integrerend concept. De verschillende componenten en ruimtelijke delen van een landschap worden meestal op een sectorale of individuele basis beheerd. Belangenconflicten komen dikwijls voor. Lokale deeloplossingen houden zelden rekening met de effecten op het geheel. Het landschap met zijn veelzijdige betekenissen laat verschillende invalshoeken toe. Dit kan een start zijn voor een integratie zowel op het vlak van onderzoek als dat van beleid en beheer.

Om landschap als een integrerend concept te kunnen gebruiken, moeten alle

betrokkenen het eens zijn over wat er precies mee bedoeld wordt. Alle pogingen in het verleden om het landschap vanuit één discipline te definiëren – en dus in zekere zin een visie op te dringen – hebben geleid tot mislukkingen. De meervoudige betekenissen van het begrip landschap in het gewone taalgebruik en subtiële verschillen tussen talen zijn eveneens belangrijk wanneer men concepten integraal overneemt.

Formele definities van landschap

Formele definities van landschap worden op basis van een consensus geformuleerd in het kader van (internationale) verdragen of in beleidsvisies en wetten. Ze kunnen een richtinggevende of regelgevende kracht krijgen en vormen dan de basis voor beleidsinitiatieven en acties. Drie voorbeelden worden nader besproken:

Het cultuurlandschap in het UNESCO Werelderfgoed

De nieuwe categorie “cultuurlandschap” in de UNESCO World Heritage List wordt omschreven als het “gecombineerde werk van natuur en mens” waarbij cultuurlandschappen worden beschouwd als “illustratief voor de evolutie van de menselijke maatschappij en nederzetting in de loop van de tijd, beïnvloed door fysische beperkingen en/of mogelijkheden geboden door het natuurlijke milieu en door opeenvolgende sociale, economische en culturele krachten, zowel externe als interne”. Drie subcategorieën worden onderscheiden:

- Ontworpen landschappen (designed landscapes) werden bewust door de mens gecreëerd zoals tuinen en parken.
- Organisch gegroeide landschappen (organically evolved landscapes) weerspiegelen het proces van interactie tussen cultuur en het natuurlijke milieu. Twee subcategorieën worden onderscheiden:
 - Relict-landschappen (relict or fossil landscapes) bezitten nog getuigenissen van processen uit het verleden die thans niet meer actief zijn
 - Voortdurende landschappen (continuing landscapes) waar de traditionele levenswijze tot op heden bestaat
- Associatieve cultuurlandschappen (associative cultural landscapes) staan symbool voor religieuze, artistieke of culturele betekenissen.

Het Europese Landschapsverdrag

Artikel 1 van het Europese landschapsverdrag geeft een aantal formele definities [2](#), waaronder die van ‘landschap’:

- Landschap is een gebied, zoals waargenomen door mensen, waarvan het karakter het resultaat is van de actie en interactie tussen natuurlijke en/of menselijke factoren
- Landschapsbeleid betekent dat de bevoegde overheden uitdrukking geven aan de algemene principes, strategieën en richtlijnen die toelaten de specifieke maatregelen te nemen voor het behoud, het beheer en de planning van landschappen
- Landschapskwaliteitsdoelstellingen betekenen, voor een specifiek landschap, het formuleren door de bevoegde overheden, van wensen van het publiek ten aanzien van de landschapskenmerken van hun leefomgeving

- Landschapsbescherming omvat het geheel van acties voor het behoud en beheer van de significante of karakteristieke verschijnselen van een landschap, gerechtvaardigd door hun erfgoedwaarde die afgeleid zijn van de natuurlijke configuratie en/of menselijke activiteiten
- Landschapsmanagement omvat handelingen in het perspectief van duurzame ontwikkeling, die het regelmatig onderhouden van een landschap garanderen, waarbij veranderingen, veroorzaakt door sociale, economische en milieuprocessen, geleid en harmonieus worden ingepast
- Landschapsplanning is een sterke toekomstgerichte actie ter versterking, restauratie en creatie van landschappen, met nadruk op de 'verknoeide' landschappen

Het Europese landschapsverdrag geeft een brede definitie van landschap. Er wordt niet gerefereerd naar bepaalde types van landschappen, zoals bijv.

cultuurlandschap, natuurlandschap, of ruraal en stedelijk landschap, en ook niet naar waardevolle en spectaculaire landschappen. Het gaat over alle landschappen met een duidelijk karakter, dat bepaald wordt door de wisselwerking tussen natuurlijke en menselijke factoren én relevant is voor de waarneming door de mens. Het behoud en beheer van de "significante of karakteristieke verschijnselen van een landschap" komt verschillende malen voor in de definities van landschapsbescherming en -management.

Artikel 2 van het Europese landschapsverdrag betreft het toepassingsdomein. Het landschapsverdrag heeft betrekking op het gehele territorium van de lidstaten en omvat natuurlijke, rurale, urbane en peri-urbane gebieden. Het heeft betrekking op land, binnenwateren en mariene gebieden. Het betreft zowel landschappen die als uitzonderlijk worden beschouwd als alledaagse of gedegradeerde landschappen.

Het Vlaamse landschapsdecreet

De eerste formele definitie van landschap in de Vlaamse wetgeving wordt gegeven in het Vlaamse Landschapsdecreet van 1996, verschillende malen gewijzigd bij decreet van 8 december 2000, van 21 december 2001 en van 19 juli 2002 met o.m. een aanpassing aan de Europese Landschapsconventie. Landschap wordt hierin gedefinieerd als "een begrensde grondoppervlakte met een geringe dichtheid van bebouwing en een onderlinge samenhang, waarvan de verschijningsvorm en de samenhang het resultaat zijn van natuurlijke processen en van maatschappelijke ontwikkelingen". Hoewel ouder dan de definitie in het Europese Landschapsverdrag, verschilt ze er in wezen weinig van. Toch is de definitie minder gemakkelijk te interpreteren. De "begrensde grondoppervlakte" verwijst duidelijk naar een territoriale aanpak van het beleid, waarbij gebieden afgebakend worden waarop men bepaalde beheers- of beschermingsmaatregelen wil toepassen. Wat met de niet afgebakende gebieden? Het gebied moet een "geringe dichtheid van bebouwing" bezitten, waarbij impliciet verwezen wordt naar een toepassingsdomein dat zich hoofdzakelijk in het landelijke gebied situeert. De grens tussen het stedelijke en landelijke gebied is geen evidentie in Vlaanderen. De "onderlinge samenhang" is verder onbepaald; samenhang tussen wat? In het vervolg van de definitie worden "verschijningsvorm" en "samenhang" als twee kenmerken van het landschap gezien. Beide verwijzen naar het karakter zoals het in het Europese Landschapsverdrag gebruikt wordt.

In art. 2 wordt duidelijk gesteld dat het niet alleen om landschapsbescherming gaat: "Dit decreet regelt de bescherming van de in het Vlaamse Gewest gelegen landschappen, de instandhouding, het herstel en het beheer van beschermde landschappen, en stelt maatregelen vast voor de bevordering van de algemene

landschapszorg." Onder algemene landschapszorg verstaat men "het stimuleren van het behoud, het herstel en de ontwikkeling van cultuurhistorische, fysisch-geografische en esthetische landschapswaarden, alsook van de kleine landschapselementen, zoals gedefinieerd in artikel 2,6° van het decreet van 21 oktober 1997 betreffende het natuurbehoud en het natuurlijk milieu." Onder beheer verstaat men "het geheel van de in de beschermings- en toelatingsbesluiten vermelde maatregelen, werken en handelingen die erop gericht zijn de natuurwetenschappelijke, historische, esthetische of andere sociaal-culturele waarden van het beschermde landschap in relatie tot de andere functies van het betrokken landschap in stand te houden, te verbeteren of te herstellen." Hetzelfde decreet definieert verder ook nog de erfgoedlandschappen als "een ankerplaats of deel ervan die volgens de procedures van het decreet van 18 mei 1999 houdende de organisatie van de ruimtelijke ordening of het decreet betreffende de ruimtelijke ordening gecoördineerd op 22 oktober 1996 aangeduid is in de ruimtelijke uitvoeringsplannen of de plannen van aanleg." [3](#) Een ankerplaats is "een gebied dat behoort tot de meest waardevolle landschappelijke plaatsen, dat een complex van gevarieerde erfgoedelementen is die een geheel of ensemble vormen, dat ideaal-typische kenmerken vertoont vanwege de gaafheid of representativiteit, of ruimtelijk een plaats inneemt die belangrijk is voor de zorg of het herstel van de landschappelijke omgeving." [4](#)

Wat is landschapsonderzoek?

De historische ontwikkeling van het landschapsonderzoek gebeurde langs diverse wegen en vele conceptuele veranderingen zijn erbij te noteren [5](#). Het algemene beeld van die ontwikkeling is een groeiende divergentie van specialiteiten en benaderingen die de hierboven beschreven betekenissen van het begrip landschap omvatten. De overkoepelende benaming is die van landscape research ; minder gebruikelijk is landschapskunde (landscape science). Kenmerkend hierbij is een duidelijke interdisciplinaire benadering (minstens natuur- en menswetenschappen) en een groeiende aandacht voor beleidsgericht onderzoek en toepassingen in de ruimtelijke planning, waardoor een transdisciplinaire benadering belangrijker wordt.

De vroegste concrete en precieze beschrijvingen en afbeeldingen van landschappen dateren uit de 15de eeuw. Al in dit vroege begin tekenen zich twee strekkingen af: één gericht op het beschrijven en voorstellen van landschappen om kennis te verwerven, en één gericht op de ordening van de ruimte en de design van het landschap. Uit de eerste strekking ontwikkelden zich de wetenschappelijke disciplines die zich specialiseren en organiseren in een natuurwetenschappelijke en menswetenschappelijke groep. Uit de tweede strekking ontwikkelde zich snel en onafhankelijk een beroepsgerichte stroming waartoe architectuur, tuin- en landschapsarchitectuur en stedenbouw behoren. Het is pas vanaf het einde van de 20ste eeuw dat interdisciplinaire bruggen tussen de verschillende strekkingen geslagen worden. De ontwikkeling werd ook sterk bepaald door nieuwe ideeën en technologieën, zoals de systeemtheorie, de cartografie, de luchtfotografie en de geografische informatiesystemen.

Internationaal groeperen landschapsonderzoekers in Europa zich in een viertal netwerken die de belangrijkste onderzoeksbenaderingen weerspiegelen. De oudste is de Permanent Conference for the Study of the Rural Landscape ([PECSRL](#)), opgericht in 1957, bij het begin van de Europese eenmaking. De focus ligt op het cultuurlandschap, vooral vanuit historisch-geografische en

humanistisch-geografische benadering, met een groeiende aandacht naar beleid en planning.

De International Association for Landscape Ecology ([IALE](#)) werd gesticht in 1982 en promoot interdisciplinair onderzoek en de kennisontwikkeling in diverse domeinen gerelateerd aan het landschap.

De landschapsarchitecten groeperen zich in verschillende internationale organisaties. De European Council of Landscape Architecture Schools ([ECLAS](#)), werd opgericht in 1991, met de bedoeling om de landschapsarchitectuur academisch beter te onderbouwen en de opleiding te verbreden door internationale uitwisseling. Professionele landschapsarchitecten in Europa zijn gegroepeerd in de European Foundation of Landscape Architecture ([EFLA](#)), opgericht in 1989 als de Europese afdeling van IFLA.

Archeologen vinden elkaar in de [European Association of Archeologists](#), opgericht in 1994. Een groeiend belang van landschapsarcheologie valt hier te noteren. Beleidsverantwoordelijken die instaan voor het beheer van het archeologisch erfgoed ontmoeten elkaar in de [Europae Archaeologiae Consilium](#), opgericht in 1999.

1. [1.](#) Het rapport is te downloaden van de Internetsite van de EEA.
2. [2.](#) De vertaling uit het Engels die hier gegeven wordt, wijkt af van de 'officiële' vertaling in Vlaanderen waarin de geest van de specifieke begrippen soms verkeerd wordt weergegeven
3. [3.](#) art.3,12°
4. [4.](#) art.3,11°
5. [5.](#) [Antrop, M. 2007: Perspectieven op het landschap. Achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen, Gent.](#)